

Zpráva o stavu evropsky významných druhů brouků, motýlů, vážek, měkkýšů a koryšů

Karel Chobot, Radek Hejda, Alois Pavlíčko

Hodnotící zprávy o stavu evropsky významných druhů a přírodních stanovišť jsou předmětem pravidelného šestiletého reportingu Evropské komisi. V roce 2013 byl stav z hlediska ochrany určen již podruhé. V seriálu článků se věnujeme jednotlivým hodnoceným skupinám (úvodní text

s popisem obsahu hodnotících zpráv viz OP 6/2013). Tento díl seriálu shrne výsledky hodnocení bezobratlých, v případě ČR tedy vybraných (evropsky významných) druhů brouků, motýlů, vážek, měkkýšů, dvou druhů raků, jednoho štírka a jednoho kroužkovce.

Mezi evropsky významnými druhy, tedy druhy jmenovanými v přílohách směrnice o stanovištích, nalezneme 51 druhů bezobratlých (zpráva za kontinentální i panonský region bylo odezdáno 71). Mezi nimi najdeme 15 druhů brouků, 16 druhů motýlů, 7 druhů vážek, 2 zástupce rovnokřídlých, 7 druhů měkkýšů, oba naše původní druhy raků (zástupce koryšů), štírka *Stellina* a pijavku lékařskou (výše zmíněný kroužkovec). Pokud uvažujeme o celkovém počtu druhů bezobratlých zjištěných v českých zemích, který dosahuje k 35 000 druhům, je to z početního hlediska nevýznamný

podíl. Ovšem výběr druhů je možné označit za celkem reprezentativní co do typů ohrožených biotopů či co do zastoupení skupin s největším počtem údajů, a tedy s poměrně dobrou znalostí. Mezi nezařazené výjimky patří mj. pavouci. Vybrané druhy pokrývají biotopy jako mrtvé dřevo, stepi či otevřené nížinné lesy. Zařazení mezi druhy evropsky významné mnohdy působí celoevropsky jako pozitivní motivace pro ekologický výzkum. U druhu z dobře prozkoumané skupiny se ukáže, že zase tak dokonale znám není, a je tedy třeba zkoumat jej i co do rozšíření a výskytu.

Stav z hlediska ochrany ve třístupňové škále (příznivý ●, méně příznivý ●, nepříznivý ●, popř. neznámý ●) je hodnocen na základě čtyř veličin: areálu, populace, stavu biotopu a budoucích vyhlídek. V případě areálu je hodnocena aktuální situace a změna rozšíření druhu. U populace byla zavedena významná novinka: pro zprávy bylo nutno odhadnout počet jedinců – dospělců v jedné sezóně, což v případě řady bezobratlých představuje zajímavý teoretický problém. Stav biotopu a vyhlídky jsou založeny na úsudcích znalců s využitím dostupných dat (např. z mapování biotopů – přírodních stanovišť, OP 3/2014).

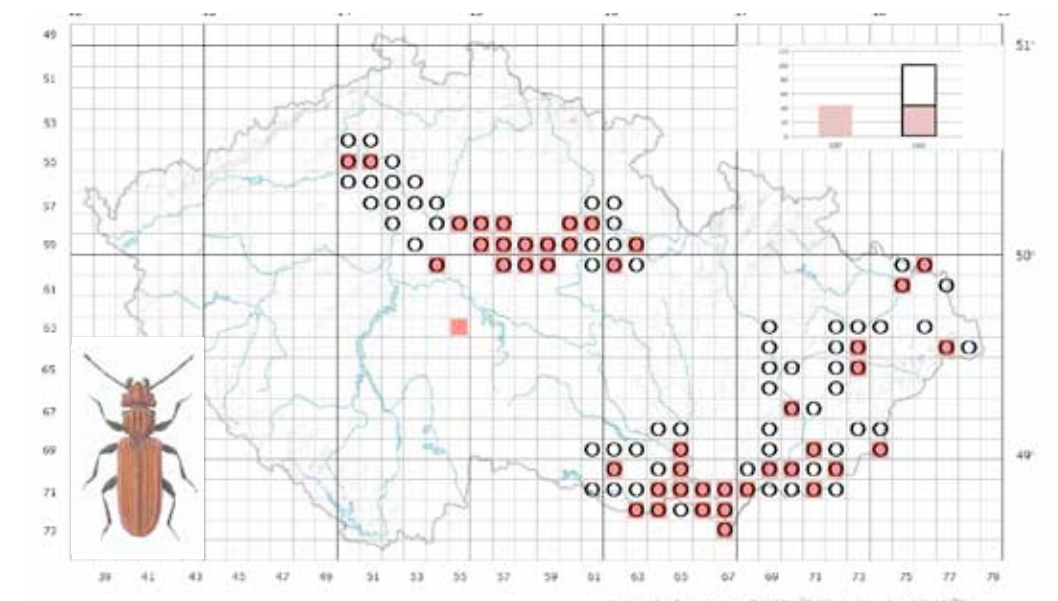

1 | 2
3 | 4
5 | 6

- 1 Hnědásek chrastavcový
- 2 Tesařík alpský, foto: Dana Turoňová
- 3 Rak kamenáč
- 4 Jasoň červenooký
- 5 Klínatka rohatá, foto: Martin Waldhauser
- 6 Vrkoč útlý

Ostatní foto: Alois Pavlíčko

mapa Změny areálu lesáka rumělkového, který – ač původně znám jako relikv horských pralesů – za posledních šest let postupně obsazuje nivy českých i moravských velkých řek. Graf znázorňuje nárůst počtu lokalit mezi dvěma hodnoceními.

7 Páchník hnědý. Foto: Karel Chobot

Základní úroveň zkoumání druhů představuje sledování stavu nebo také monitoring. Ten je nezbytným zdrojem dat pro určení stavu (popř. i další výzkum druhů) a jeho předmětem jsou všechny jmenované druhy, a to na území celého státu. Zhodnocení stavu z hlediska ochrany je vlastně primárním cílem monitoringu vybraných druhů, a je tedy i jeho hodnocením. Níže podané informace o stavu druhů bezobratlých jsou vlastně souhrnem a interpretací hlavních výstupů monitoringu a mapování bezobratlých za posledních šest let. Přehled druhů je sdružen do skupin podle typu výskytu či hlavního biotopu.

Nezvěstní a vymřelí

Mezi sledovanými druhy je několik pozoruhodných příkladů pravděpodobně vymřelých druhů hmyzu. Ačkoliv entomologové stále chovají naději, že tyto druhy u nás stále přežívají, nedaří se jejich současný výskyt prokázat. Takovými jsou tři druhy saproxylických brouků, pralesních reliktních, které hodnoceny nejsou. Nelze však vyloučit, že mezi takové se bohužel zřejmě zařadí i další doposud hodnocené druhy: již velmi dlouho nebyl na své poslední jihomoravské lokalitě nalezen chrobák jednorohý ●. Známý je také příběh žluťáčka barvoměnného ●, který vymizel ze své poslední lokality – bělokarpatských luk – a jen vzácně

zalétá ze slovenské strany. Vymřelý byl vlastně i jasoň červenooký ● (obr. 4), nebyť úspěšně reintrodukce na Štrambersk, ale také ohniváček rdesnový ●, vysazený na Šumavě.

Častí a hojní

Druhý pól škály četnosti pak představují druhy široce rozšířené až běžné. Extrémním příkladem je hlemýžď zahradní ●, zařazený mezi sledované druhy kvůli svému kulinařskému významu, a tedy potenciálnímu ohrožení obchodem. Ostatně jeho početnost v ČR byla odhadnuta přibližně na 2 miliardy jedinců. Mezi časté ale můžeme řadit druhy již dlouho ochránářsky významné: roháče obecného ●, pestrokrídlece podražcového ●, na jižní Moravě tesařka obrovského ●, v lužicích niv šířícího se lesáka rumělkového ● nebo od jihu postupujícího ohniváčka černočárného ●, v nižších polohách častého přástevníka kostivalového ● či téměř od všech větších řek známou klínatku rohatou ●. U těchto druhů početnosti dosahují statisicových až milionových hodnot. Právě u těchto druhů jsou ale významné a sledované změny areálu, způsobené jak detailnějším poznáním, tak i skutečnými změnami (mapa).

Vzácní a lesní: pařezinovi i pralesní

Vzácné saproxylické druhy nenacházíme pouze v několika málo pralesních enklávách (příkladem je rýhovec pralesní ●), naopak řada nejceněnějších lokalit patřila v minulosti mezi člověkem velmi intenzivně využívané plochy formou pařezin (lesy s velmi krátkým obmýtím) či pastevních lesů. Společným znakem byl vznik řídkého lesa s nízkým zápojem, na hony vzdáleným představě o ideální formě lesa, hustého a temného hvozdu. Právě tyto světlé niky jsou nyní centry výskytu jak řady saproxylických brouků (např. kovařka fialového ●, ale také tesařka alpského ● (obr. 2)), tak i neohroženějších lesních motýlů (hnědáka osikového ●, okáče jílkového ● a jasoně dymnivkového ●). V této situaci tkví i jedno z největších nebezpečí pro tyto druhy: původní pařeziny dosahují či už přesáhly hranici své životnosti a jsou postupně nahrazovány klasickým vysokokmeným lesem, pro světlo milné druhy výrazně méně vhodným. Současně lokality územně chráněné bez lesnického hospodaření trpí dílem jak intenzivním zarůstáním, tak i přirozeným rozpadem a přeměnou na jinou formu

lesa. Zároveň jsou pralesní lokality v ČR příliš malé na vznik stabilní mozaiky zapojeného lesa s vhodnými světlinami (např. po pádu stromu), proto je zásadní vhodnými lesnickými zásahy upravovat strukturu porostů a zachovat podmínky pro výskyt těchto druhů i v dlouhodobém horizontu. Řada vzácných druhů je vázána na dutiny stromů, které jsou dnes mnohem častější v lidmi vytvořených prostředích než v lesích. To je příklad páchníka hnědého (obr. 7) ●, známého z řady parků, ale také stále nedostatečně prozkoumaného štirka Stellina ● s českými lokalitami zjištěnými až po zániku, skácení porostu. Obdobný stav platí i pro množství mrtvého dřeva, které v parcích a rekreačních lesích poskytuje podmínky pro roháče obecného ●.

Stepní nelétavci

Evropsky významné druhy lze dále nalézt i mimo les, na suchých stepích. V oblasti Českého středohoří se jedná o endemický poddruh saranče skalní česká ●, v jehož případě se díky vhodnému managementu lokalit daří udržovat populaci na stabilní úrovni. Další zástupce stepních druhů lze nalézt až na jižní Moravě v podobě naší největší kobyly ságy ●. I ona, spolu s dalším evropsky významným druhem – střevlíkem panonským ● –, je vázaná na zbytky stepních enkláv v jihomoravské krajině. Ohrožujícím faktorem je zde nejen postupné zarůstání stepí lesem (zejm. invazivním akátem a pajasanem), ale i postupná a nenápadná změna vegetace z řídké a nízké na hustší a vyšší. Tento jev je způsoben zejména absencí pastvi či seče na lokalitách, kde postupné hromadění humusu vede k akumulaci živin, a tím i celkovému nárůstu objemu fytoasy.

Druhy (čistých) vod

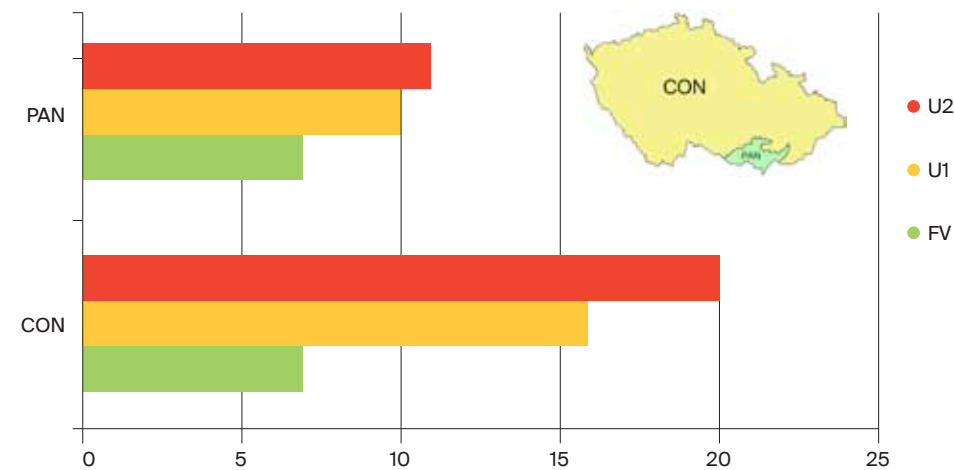
U druhů tradičně vnímaných jako druhy s nároky na vysokou čistotu vod se ukazuje, že významnějším faktorem je struktura celého povodí. Příkladem může být perlorodka říční ●, která i přes kvalitu vod v místech svého posledního výskytu nezadržitelně vymírá. Důvodem je kombinace více vlivů, mezi které patří minimální počet ryb – hostitelů larev a absence detritu jako potravy v tocích, který je důsledkem neextenzivního obhospodařování a struktury zemědělských i lesních ploch. Obdobná situace je v tocích nižších poloh u velevruba tupého ●, znásobená horší kvalitou vod a manipulací

s vodní hladinou u sekundárních stanovišť, především náhonů. Rak kamenáč ● (obr. 3) zase dokáže snáze čelit znečištěnému toku než jeho regulaci nebo rozšiřujícím se nepůvodním, invazivním druhům (norek americký, severoameričtí raci), které sebou často nesou i další rizika (přenos račích moru) a často decimují místní populace. V eutrofních tůňkách se vzácně vyskytuje pijavka lékařská ● a svinutec tenký ●. Zde je problémem zameňování mělkých tůň, nadměrná obsádka ryb v rybnících, případně změny vodního režimu (meliorace, vyschnutí). Podobně pro vzácného potápníka dvočárého ● znamená zásadní problém intenzivní rybníční hospodaření a eutrofizace vod. Tento druh byl dlouho znám pouze z jediné lokality v jižních Čechách, nicméně díky intenzivnímu monitoringu byl v nedávné době potvrzen nejen na několika dalších jihočeských lokalitách, ale zároveň i na jižní Moravě.

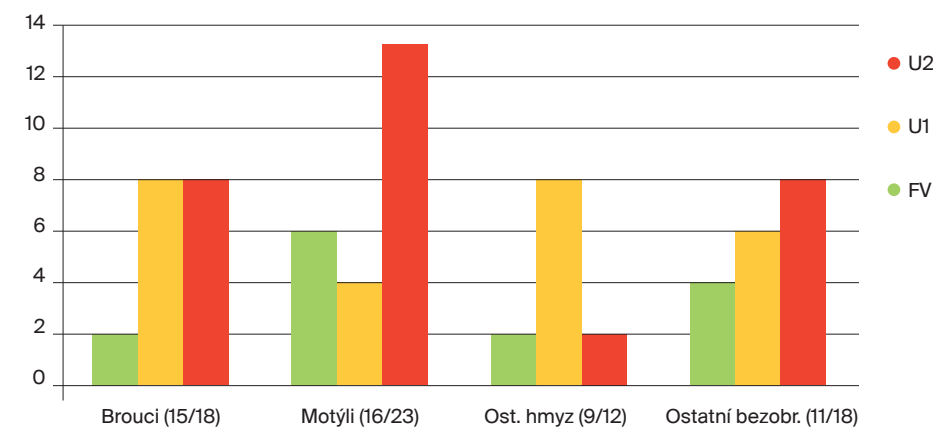
Okrajové a speciální biotopy

Evropsky významné druhy hmyzu lze nalézt i v řadě dalších typů biotopů přítomných v naší krajině. Od mokřadních luk s výskytem krvavce totene (modrásek bahenní ● a očkovaný ●) přes tzv. bezkolencové s čertkusem (hnědásek chrastavcový ● (obr. 1)) nebo se zábělníkem bahenním (vrkoč útlý ● (obr. 6)), dále přes suché křoviny (bourovec trnkový ●) po horské stráně s výskytem endemického okáče sudetského ●. Jsou to druhy vyžadující bezlesí, proto je jejich přítomnost v krajině úzce svázaná s činností člověka nahrazující aktivitu velkých býložravců formou blokování sukcese travinných společenstev. Absence managementu vede k postupné přeměně bezlesí na les, naopak příliš intenzivní či nesprávně načasovaná seč či pastva dokáže způsobit zánik celé populace. Názorně to je vidět na příkladu modráška černoskvrnného ●, motýla vyžadujícího pestrou krajinu s dostatkem řídkých porostů mateřídoušky. Intenzifikace krajiny a zánik maloplošného rolnického hospodaření vedl k jeho masivnímu vymírání a v současné době je i přes značnou ochránářskou péči tento druh velmi ohrožen.

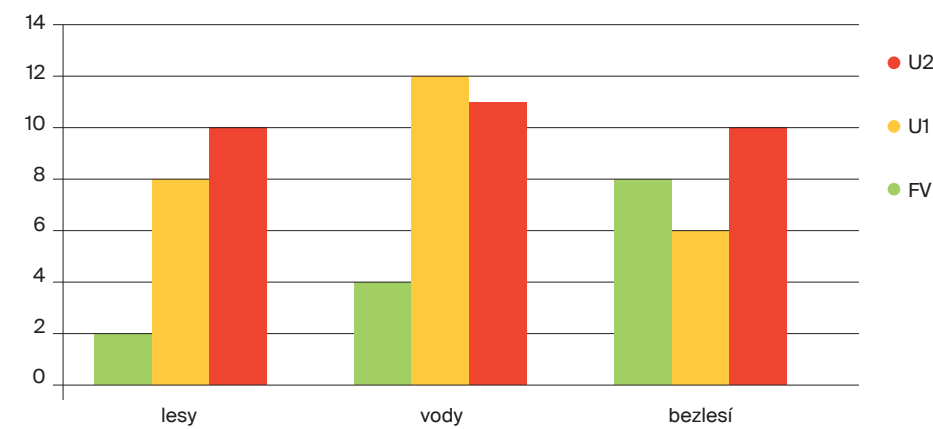
Mezi další druhy vyžadující bezlesou krajinu patří střevlík Ménétríésův ●, vázaný na horská a podhorská rašeliniště. Tento biotop, na první pohled neměnný a stálý, má ovšem také svoji sukcesní dynamiku a směřuje k zapojení lesu (týká se to zejména rozlohou malých

graf 1 Počty hodnocení druhů bezobratlých v jednotlivých kategoriích (FV – příznivý, U1 – méně příznivý, U2 – nepříznivý) v biogeografických regionech ČR (panonském a kontinentálním). Rozložení je v obou regionech srovnatelné s přihlédnutím k mnohem menší velikosti českého panonika.

graf 2 Hodnocení druhů bezobratlých po skupinách (uveden počet druhů a počet hodnocení). Nejvyšší podíl nepříznivého hodnocení je mezi motýly.

graf 3 Hodnocení druhů bezobratlých podle zjednodušeného rozdělení osídlených biotopů. Některé druhy vyžadují kombinaci biotopů, např. vodní toky v lesích; zde byly přiřazeny pouze k jednomu (vodě). Nejvyšší podíl – polovina – nepříznivě hodnocených druhů je vázán na lesy – ovšem zvláštních tvarů a struktur.

lokalit). Blokací přírodních procesů (kúrovcové kalamity, požáry) zamezujeme vzniku sukcesně mladých lokalit – v tom tkví zásadní nebezpečí pro tento druh pro následující desetiletí.

Další střevlík, hrboletý ● obývá pouze menší vodní toky a jejich nejbližší okolí a vyžaduje naopak lesnatou krajinu. Pro něho představuje nebezpečí zejména regulace malých vodních toků, převod bučin na jehličnaté monokultury a také absence mrtvého dřeva v lese, v němž střevlíci nacházejí zimní úkryt.

Vyjmenované typy biotopů jsou vlastně dnes definovány svou polohou na okraji, a to jak v prostoru (území mimo intenzivní zemědělské oblasti či plochy), tak v čase: jde o místa, kde intenzita péče neodpovídá praxi dnešní zemědělské výroby, ale nesmí ani chybět.

Nově objevení

Podrobný monitoring nám přináší nejen důkazy o oscilaci početnosti jednotlivých druhů, ale také umožňuje zaznamenat příchod druhů dříve neznámých či dlouhodobě neznámých. Zároveň je jedním z cílů monitoringu i odpověď na otázku, proč se tomu tak děje. Jedním z příkladů je nedávné objevení největší evropské vážky vůbec, páskovce velkého ●, na Moravě. V současné době je znám pouze z několika lokalit, na rozdíl od jiného druhu vážky, šidélka ozdobného ●, který byl po mnoho desítek let v ČR neznámý. Tento druh se podařilo během několika let potvrdit na desítkách nových lokalit po celé ČR, ovšem jen dlouhodobý průzkum ukáže, zda se jedná pouze o dočasný výkyv v areálu rozšíření nebo o trvalou změnu v početnosti tohoto druhu.

V minulosti jsme se jen těžko smířovali se zánikem jediné lokality vrkoče Geyerova ● (spontánní meliorace prameniště v privátní oboře pro chov zvířat). Díky intenzivnímu průzkumu zbytkových mokřadních lokalit na Vysočině se podařilo objevit minimálně 15 lokalit. I ty jsou ale ohroženy – jde vždy jen o drobné plošky bazických a zároveň osluněných pramenišť.

Souhrn

Soubor všech hodnocení je možné shrnout do základních početních přehledů. Ze 71 hodnocení 51 druhů převažují nepříznivá hodnocení (u 31 druhů). To není překvapivé, pokud

si uvědomíme logiku výběru druhů do příloh směrnice. Řadu ohrožených a vzácných druhů přerušuje jen několik málo druhů hojných. Ty se buď nečekaně nedávno hojnými staly a v současnosti se šíří; ohrožené a vzácné byly dřívě či pouze v západní Evropě. Nebo jde o druhy ohrožené obchodem – mezi takovými jsou ale někdy i druhy skutečně vzácné, např. pijavka lékařská. Situace je obdobná v obou biogeografických regionech (graf 1). Pokud bychom druhy roztřídili po skupinách (graf 2) či podle biotopů (graf 3), v nejhorší situaci jsou motýli a lesní druhy. To je do jisté míry artefakt výběru, ale zároveň to svědčí o jisté vypovídací schopnosti motýlů a také o stavu našich lesů, který řadě druhů bezobratlých nesvědčí.

Zajímavé je srovnání výsledků hodnocení z let 2007 a 2013. V případě bezobratlých je situace mezi oběma termíny ve většině případů neměnná. Ovšem druhy, jejichž stav se zhoršil, najdeme především v lesních a vodních ekosystémech (graf 4).

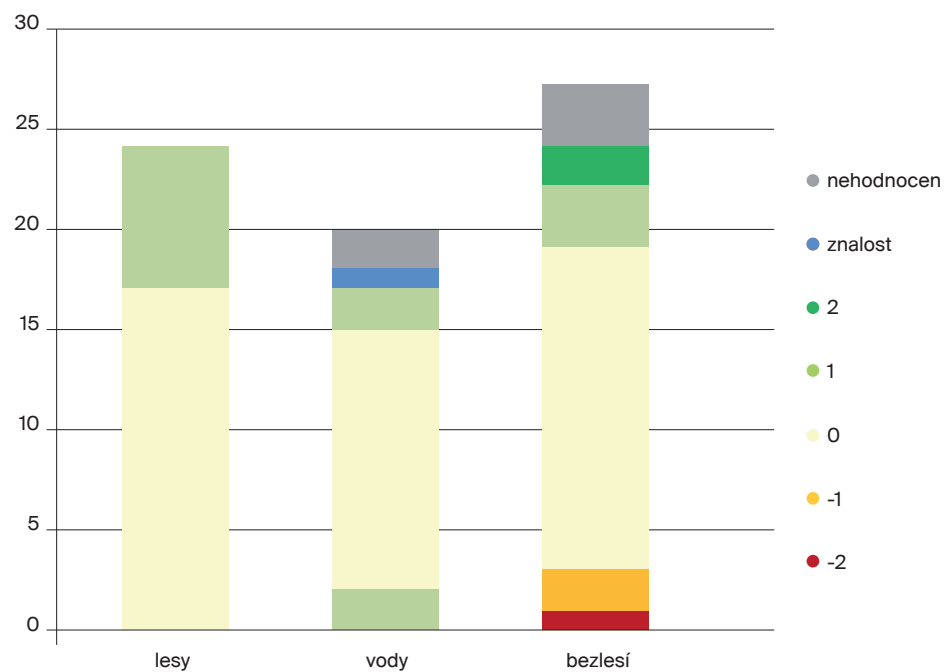
Závěr

Do monitoringu evropsky významných fenoménů bylo na základě zadání AOPK ČR investováno značné úsilí předních odborníků. Propojení s akademickou sférou umožnilo prezentaci

výsledků formou vědeckých prací a přispělo k objevení, potvrzení či naopak vyvrácení řady domněnek a mýtů. Výsledky monitoringu také přispěly například k myšlence restaurace pařezin či k zavedení mozaikovitě seče luk, nahrazující dřívější pestrou krajinou mozaiku, které se postupně stávají uvažovanými postupy péče o chráněná území.

V současné době jsou pro většinu našich evropsky významných druhů bezobratlých známy jejich biotopové nároky a známé postupy péče o krajinu, které by zajistily jejich přežití i v dlouhodobém horizontu. Bohužel tyto poznatky naráží na ekonomickou náročnost, mnohdy laickou neinformovanost, ale často i na nemožnost realizace ve světle společenských změn v posledních desetiletích, jež se projevuje zejména absencí drobného hospodáře v krajině. Ovšem nejednou by stačily jen drobné změny v agrotechnických postupech, zejména co se týče načasování seče či ponechávání části luk nedosečených. Dlouhodobá propagace a uplatňování takových postupů by měly být jedním z hlavních témat ochrany ohrožených bezobratlých.

Autoři pracují v AOPK ČR, odbor monitoringu biodiverzity

graf 4 Změna hodnocení u bezobratlých mezi roky 2007 a 2013. (0: stav stejný, -1,-2/1,2 zhoršení/zlepšení hodnocení o 1 či 2 stupně.

Památný strom Ješovická lípa, kód ÚSOP 103913, k. ú. Ješovice (okres Mělník). Fota: autor

Databáze památných stromů

Pavel Štěrba

Památné stromy jsou na základě § 47, odst. 3) zákona č. 114/1992 Sb., v platném znění, (ZOPK) vedeny v ústředním seznamu ochrany přírody (ÚSOP). Výčet povinných údajů (tab. 1), které jsou v ÚSOP vedeny, je součástí přílohy č. 4 vyhlášky č. 64/2011 Sb., v platném znění. Od roku 2010 jsou povinné údaje součástí databáze památných stromů, která dále obsahuje další podrobná data o památných stromech. Během let 2010–2011 proběhla ve spolupráci s orgány ochrany přírody revize dat a dokumentace památných stromů, dále během roku 2012 přejímání a validace dat a příprava pro zveřejnění podrobných informací. Vedle povinných údajů jsou tak od února 2013 veřejnosti poprvé v historii k dispozici i podrobné odborné údaje o památných stromech.

Pohled do historie

Počátky databáze památných stromů sahají ještě dávno před platnost ZOPK., tedy do doby, kdy ještě pojem památný strom nebyl zakotven v právních předpisech a zvláště významné stromy byly vyhlášovány jako chráněné přírodní výtvořky nebo chráněné přírodní památky podle zákona č. 40/1956 Sb. Databáze těchto významných stromů byla projektována jako součást Informačního systému ochrany přírody NATURIS 09 (1990–1994), která vycházela především z podkladů tehdejších krajských středisek státní památkové péče a ochrany přírody v tehdy dostupném softwarovém prostředí (dBase, FoxPro). Na to navazovalo v roce 1997 založení databáze památných stromů v prostředí ACCESS 2.0, která byla důležitým zdrojem dat o památných stromech po několik let a byla též základním stavebním kamenem pro současnou databázi památných stromů.